

**FARS DİLİNDƏ ƏRƏB ALINMALARI
(tarixi aspektdə)****C.N.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti**

Dilçilik elmində artıq öz təsdiqini taparaq aksiomalaşmış belə bir tərifi mövcuddur: dünyada lüğət tərkibi yalnız öz milli sözləri əsasında təşəkkül tapmış hər hansı bir dilə rast gəlmək qeyri-mümkündür. Bütün dillərin lüğət tərkibində və hətta sabit, milli məxəz sayılan lüğət fondunda belə alınma sözlərə təsadüf olunur. O cümlədən, bu fikri dünyanın qədim və zəngin dillərindən olan fars dilinə də şamil etmək olar. Əsrlər uzununu farslar da qonşu və digər xalqlarla çoxcəhətli əlaqələrə malik olmuşlar. Xalqlar arasındakı müxtəlif səpkili münasibətlər dillərin də qarşılıqlı təsirinə zəmin yaratmışdır. Bu proses də öz növbəsində bir dildən o birisinə sözlərin keçməsinə səbəb olmuşdur. Fars dilinin lüğət tərkibi də alınma sözlər hesabına zənginləşərək inkişaf etmişdir. Farsların başqa xalqlarla olan əlaqə və münasibətlərinə tarixi aspektdən yanaşsaq, o zaman bu dilin leksikasına müxtəlif dövrlərdə daxil olmuş alınmaların mənşəyi, keçmə tarixi və kəmiyyətinə görə təsnifatlandırmada tarixilik prinsipi əsas götürülməlidir. Çünki istənilən dilin tarixi həmin dilin sahibi olan xalqın tarixi ilə qırılmaz tellərlə, sıx surətdə bağlıdır. Hər bir xalqın tarixi yaşantıları istə-istəməz dilin leksikasında müəyyən izlər buraxır. Dilin lüğət tərkibində “yad görünən” leksik vahidlər məhz həmin hadisələrin nişanəsinə çevrilirlər.

Farslarla ərəblər arasındakı əlaqələrin tarixi də çox-çox qədimdir. Ən başlıcası isə hər iki xalqın tarixən eyni regionda məskunlaşması bu münasibətlərin gerçəkləşməsinə şərtləndirən əsas amillərdən birincisi hesab olunmalıdır. Həmçinin müəyyən tarixi zaman kəsiyində onların uzun müddət eyni imperiyanın hüduqları daxilində birgə fəaliyyət göstərməsi və qarşılıqlı münasibətlər qurması bu prosesin daha da sürətlənməsinə təkan vermişdir. Hələ təxminən 2500 il öncə Əhəməni hökmdarı Daranın göstərişi ilə qələmə alınmış “Bisitun” yazılı abidələrində fars imperiyasının tərkibində yaşayan digər xalqlarla yanaşı, ərəblər haqqında da məlumatlara rast gəlinir (6, s.33). İran tarixinin ən möhtəşəm əsəri olan bu cür kitabələrdə belə mətnlərin mövcudluğu farsların ərəblərlə ta qədimdən bir sıra əlaqələrə malik olmasından xəbər verir.

VII əsrdən başlayaraq Ərəbistan yarımadasında yaranmış Xilafətin Şərqi doğru yürüşləri genişləndi. Bu yürüşlər nəticəsində bir çox Şərqi ölkələri ərəblər tərəfindən istila olundu. VII əsrin birinci yarısında, 637-ci ildə ikinci xəlifə Ömər ibn Xəttab dövründə ərəb işğalçıları Səd ibn Əbi Vəqqasın başçılığı ilə İrana hücum edib o zamankı Sasanilər sülaləsinin qoşunlarının ən yaxşı hissələrini məğlub etdilər (3, s.3). 638-ci ildə ərəblər Qadisyyə döyüşündə sərkərdə Rüstəmin başçılıq etdiyi Sasani ordusunu məğlub edərək ölkənin paytaxtı Mədaini ələ keçirib yerlə-yeksan etdilər. 642-ci ildə Nəhavənd döyüşündə sonuncu Sasani şahı III

Yezdegerdin ordusu ərəblər tərəfindən sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradılaraq darmadağın edildi (1, s.71). Məhz həlledici sayılan Nəhavənd zəfərindən sonra bütün İran ərazisi tamamilə ərəblər tərəfindən istila olundu. Onların İranda hökmranlığı təqribən iki əsr, yəni IX əsrin sonlarına qədər davam etdi.

Ərəblərin istilası daxili çəkişmələr və uzunmüddətli ağır müharibələrdən getdikcə qüdrəti tükənmiş zəngin sərvətli Sasanilər imperiyasının süqutu və İranda Ərəb xilafətinin hakimiyyətinin **bərqərar** olması ilə nəticələndi. İranın fəth edilərək Xilafətin tərkibinə qatılması onun ictimai-siyasi və mədəni həyatında bir sıra köklü dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb oldu. Farslar ilk növbədə ərəblərin gətirdikləri yeni dini – mübarək İslamı qəbul etdilər. Ərəblərin İranda iki əsrə qədər davam edən hökmranlığı onlarla farslar arasında bütün sahələrdə əlaqə və münasibətlərin, həmçinin İslam zəminində onları birləşdirəcək bir sıra ortaq cəhətlərin yaranmasına gətirib çıxartdı. İslam mühiti hər iki xalqın bir-birindən qarşılıqlı surətdə hərtərəfli bəhrələnməsinə və inkişafına yol açdı. Eləcə də, ərəblər farsların çoxəsrlik dövlətçilik, idarəçilik ənənəsindən və zəngin mədəniyyətindən çox faydalandılar.

Xilafətin hakimiyyəti dövründə ərəb dili Şərqdə beynəlmiləl bir dilə çevrildi. Ərəb imperiyasının tərkibinə daxil olan bütün Şərq ölkələrində ərəb dili uzun müddət rəsmi dövlət dili kimi işlədilməyə başladı. Həmin dövrdə cəmiyyətin bütün sahələrində (siyasi, iqtisadi, dini, elmi, mədəni və s.) bu dil aparıcı rol oynayırdı. Xilafətin hakimiyyətinin **bərqərar** olduğu ölkələrin demək olar ki, hamısında ərəb dili əsas elmi və ədəbi dil statusu almışdı. Ərəb dilinin hakim mövqe tutmasında və yayılmasında Xilafətin siyasi – mədəni təsiri ilə yanaşı, ruhani mədrəsələri və dini məktəblərin də inkaredilməz, böyük xidməti vardır. Belə ki, mədrəsələrdə ərəb dilinin, İslamın müqəddəs kitabı “Quran-i Kərim”in və dini elmlərin tədrisi qeyri – ərəb xalqları arasında bu dilin geniş vüsət almasına rəvac verirdi. Göründüyü kimi, İslam dini ərəb dilinin bir sıra özgedilli müsəlman xalqları arasında daha tez yayılmasına şərait yaradırdı.

İstila olunmuş ölkələrdə ərəb dilinin fəvqəladə nüfuza və geniş imkanlara malik olması nəticəsində o, yerli dillərə təsir edərək onları sıxışdırırdı. Bu təsir həmin dillərin leksikasında əsaslı dəyişikliklər əmələ gətirdi. Bilavasitə yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq ərəb sözləri yerli dillərin lüğət tərkibinə nüfuz edərək kök saldı. Sadalanan proseslər, eləcə də digər dillərlə müqayisədə ərəb dilinin semit dilləri içərisində söz ehtiyatı baxımından olduqca əlvanlığı Şərq dilləri üçün ərəb alınmalarının tükənməz mənbə rolunu oynamasına və dillərin lüğət tərkibinin bu dilin sözləri hesabına daha da zənginləşməsinə gətirib çıxartdı.

Bildiyimiz kimi, Sasanilərin hakimiyyəti dövründə İranda Pəhləvi dili və əlifbası işlədilirdi. Ərəblərin İranı istilası ilə əlaqədar bu dil və yazı aradan çıxdı. Pəhləvi əlifbası müəyyən dəyişikliklər edilməklə ərəb əlifbası ilə əvəz olundu. Görkəmli İran alimi Məliküşşərə Məhəmmədağı Bahara görə, Sasanilər dövründə ədəbi dil kimi işlədilən Pəhləvi dili və yazısı iki amilin təsiri nəticəsində sıradan çıxaraq məhv olmaqda idi: əvvəla, ona görə ki, Pəhləvi dili və yazısı ərəb dili və yazısından qat-qat çətin və yoxsul idi; ikincisi ona görə ki, ərəb dili, xüsusilə ərəblərin istilasından sonra yunan, hind, İran dillərindən edilmiş elmi tərcümələr nəticəsində, həm də rəsmi dövlət dili olduğundan getdikcə inkişaf etmişdir. Buna görə də, ərəb dili bir tərəfdən fars dilindən çox işlənirdi, digər tərəfdən isə fars dilindən zəngin idi (5, s.12).

Digər görkəmli alim Z. Səfa da M. Baharla eyni mövqedən çıxış edərək, ərəb sözlərinin fars dilinə daxil olmasını qaçılmaz edən səbəblərdən birincisi kimi məhz aşağıdakı faktı göstərərək yazırdı: "... hər hansı bir ərəb sözü köhnə iranlı kəlməsindən daha sadə nəzərə çarpırdı. Həm də sadə sözlərin işlədilməsi fars dilində asanlıq yaradırdı" (4, s. 77).

Həqiqətən də, ərəb dilinin lüğət tərkibinin təsəvvürolunmaz dərəcədə zəngin olmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri, başlıca olaraq, dilin özünün leksik təbəqəsinin əzəldən mükəmməlliyidirsə, ikincisi, xüsusilə, istilalar dövründə qarşılıqlı əlaqədə olduğu digər dillərdən bu dilə əsasən vasitəsiz yolla qeyri-ərəb sözlərinin keçməsidir. Qeyri-ərəb sözləri bu dildə əvvəlcə fonetik, bəzən isə leksik baxımdan adaptasiyaya uğrayaraq, bir növ ərəbləşirlər. Hərtərəfli emal olunmuş, öz cildini tamamilə dəyişmiş və hətta mənşəyi tanınmayacaq hala düşmüş bu sözlər sonralar həmin dillərdə «qayıdış alınma» ya çevrilirlər.

Artıq VII əsrin ortalarından etibarən Pəhləvi dili İranda ədəbi-bədii dil kimi öz nüfuzunu itirməyə başladı. Məlum tarixi hadisələrdən törəyən nəticə kimi rəsmi dil statusunu əldən vermiş bu dil həmin dövrdə İranda yalnız müxtəlif dialektlər səviyyəsində qorunurdu. M.Bahar Xilafət dövründə İranda dil məsələsinə toxunaraq Pəhləvi dilinin aqibəti barədə yazırdı: «... Pəhləvi dili isə yalnız möbidlərin və zərdüştlük dininin alimləri arasında mövcud idi. Hicrinin III əsərində bu dilin və yazının elmi təsiri (fəaliyyəti) artıq məhv olmaq üzrə idi» (15, s. 234).

Sanki Sasanilər imperiyasının tarix səhnəsindən silinməsi ilə öz hamısını itirmiş Pəhləvi dili də rəsmi dairələr tərəfindən dəstəklənmədiyinə görə onun işlənmə arealı olduqca kiçildi. Üstəlik yeni dinin zühuru bu dilin nüfuzdan düşməsinə səbəb oldu. Belə bir şəraitdə əlbəttə ki, Pəhləvi dili heç bir böyük təsir rıçaqına malik ola bilməzdi.

Farsların İslamı qəbul etməsi onların həyatında yeni bir mərhələnin başlanması ilə əlamətdar oldu. İstilalar zamanında sürətli inkişaf və zənginləşmə dövrü keçirən ərəb dili onsuz da faktiki olaraq rəsmi dil statusunu əldən vermiş fars dilini hərtərəfli sıxışdırırdı. Həmçinin Sasanilər imperiyası dağılıqdan sonra 200 ildən artıq bir müddətdə (VII-IX əsrlərdə) demək olar ki, farsca heç bir ədəbi və ya elmi abidəyə rast gəlmirik. Çünki, o dövrdə fars xalqına mənsub olan alimlər və yazıçılar ancaq ərəb dilində elmi-ədəbi fəaliyyət göstərmişlər (6, s.36). Fərabi, Zəkəriyyə Razi, Əbu Əli ibn Sina kimi böyük alimlər ərəb dili ilə fars dilini müqayisə edərək ərəb dilini üstün tutur və öz əsərlərinin hamısını və yaxud çoxunu ərəb dilində yazırdılar (5, s.11). Mövcud durumu M.Bahar belə izah edirdi: «... hər bir fars elmi və ədəbi dildə danışmaq istəsəydi ərəb dili və yazısını üstün tutardı; çünki bu dildə əsər yaratmaqla o yalnız İranda deyil, bütün İslam ölkələrində tanınaraq şöhrət qazana bilərdi» (5, s. 12).

Sözsüz ki, VII-IX əsrlərdə region xalqlarının yazı fəaliyyəti əsasən ərəb dilində idi. Lakin ərəb dilində yazıb yaratmaq tək-cə məlum əsrlə məhdudlaşmamışdır. Bu iş ənənə halını alaraq sonrakı əsrlərdə də davam etdirilmişdir. Məsələn, əgər bir vaxtlar Rəbiyyə, Kisai və başqa şairlərin yaradıcılığının bir hissəsinin ərəbcə olması tarixi zərurətdən irəli gəlirdisə, bir neçə əsr sonra yaşamış filosof şair Ö.Xəyyam isə ədəbi əsərlərinin böyük bir qismini farsca yazsa da, özünün çox qiymətli elmi əsərlərini ənənəyə uyğun olaraq, ərəb dilində yazmışdır.

Xilafətin mövcudluğu zamanında ərəb dilində yazıb-yaratmaq rəsmi-

mütləq xarakter daşıyırdısa, imperiyanın süqutu ilə bu rəsmilik qüvvədən düşərək getdikcə ənənələşir.

IX əsrdən başlayaraq qüdrəti tükənən Xilafətin tabe ölkələrə ictimai-siyasi təsiri azalır. Bunun da əsas səbəbi daxili çəkişmələrin başlanması ilə mərkəzdə siyasi nizam-intizamın pozulması və eyni zamanda yerlərdə Xilafət əleyhinə güclü milli-azadlıq hərəkatlarının baş qaldırması idi. Tarixi baxımdan əlverişli bir şəraitdə İranda ilk müstəqil dövlətlər (Tahirilər, Səffarilər, Samanilər) meydana gəlir. Hakimiyyətə yenidən gəlmiş sülalələr İranda milli irsin ehyası istiqamətində çalışırdılar. Buna görə də onlar ölkədə ərəb dilinin genişlənməsinə bir o qədər də meyilli deyildilər. Sübut kimi həmin dövrdə (IX-XIII əsrlərdə) yazılmış əsərlərdə istifadə olunmuş ərəb sözlərinin kəmiyyəti 5 ilə 10 faiz arasında cərəyan edirdi. Çünki hakim dairələrin əsas məqsədi qədim irsə qayıdış, rəsmi (saray) səviyyədə yerli dil və ədəbiyyatın inkişaf edərək kütləviləşməsinə zəmin yaratmaq idi. Bununla da onlar fars dilinin əvvəlki nüfuzunu bərpa etməyə səy göstərirdilər. Hakim dairələr tərəfindən dövlət siyasətinin əsas xətti kimi müəyyənləşdirilmiş bu fəaliyyətin səmərəsi olaraq xalqlar arasında yaradıcılıq sahəsində köhnə ənənə saxlanılmaqla bərabər, fars dilindən də istifadə edilməyə başlandı. Regionda fars dilində yazıb yaratmağın başlanğıcı əsasən X əsrə təsadüf edir. Yerli feodal dövlətlərin səyi nəticəsində fars dili Yaxın və Orta Şərq ölkələrində poeziya dili kimi qəbul olundu. Hökmdarlar saraylarda fars dilli poeziyanın inkişafına xüsusi qayğı göstərirdilər. Getdikcə farsca ədəbi əsərlər yaratmaq adət şəklində bir neçə əsr davam edir.

Ərəb istilasını İran tarixində dərin izlər buraxmaqla təzə səhifə oldu. İslamın qəbulu ilə farsların həyatında «yeni era» başlandı. Bütün bu hadisələr fars dilinin lüğət tərkibində əsaslı dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb oldu. Belə ki, digər dövrlərdən fərqli olaraq məlum əsrdən başlayaraq ərəb sözləri onun lüğət tərkibinə sürətlə daxil olmağa başladı. İslam dininin farslar tərəfindən qəbulu bu prosesi vüsətləndirən əsas amillərdən biri oldu. Çünki Mario Peyin sözləri ilə desək, dini inam dil yaradıcılığını, özgə dillərdən sözlər və ifadələr alınmasını sürətləndirir (2, s.10). Qeyd edək ki, ərəb istilasına qədər orta fars dilində sayı naməlum olsa belə, ərəb sözlərinin olmasına heç bir şübhə yoxdur.

Ərəb sözləri fars dilinə əsasən vasitəsiz yolla və yazılı nitq vasitəsilə keçmişdir. Fars dilinə daxil olmuş ilk ərəb alınmaları dini və ictimai-siyasi məzmunlu idarəetmə ilə bağlı sözlər olmuşdur. M.Bahar ərəb istilasına qədər fars dilində işlənməyən «zəkat», «Quran», «həcc», «kafir», «mehrab», «halal», «azan», «əzəl», «şəhadət», «dua», «lənət», «cihad», «savab», «mübarək» və s. sayca çoxluq təşkil edən bu kimi sözləri ilk ərəb alınmaları kimi təqdim edir (15, s. 259). Eləcə də, M.Bahar ərəb sözlərinin fars dilinə keçməsinə tarixi cəhətdən dörd dövrə bölür:

I dövr – I əsrdən V əsrə kimi;

II dövr – V əsrdən VII əsrə kimi;

III dövr – VII əsrdən XII əsrə kimi;

IV dövr – XII əsrdən bu günə kimi (yəni XX əsrə qədər – M.C.) (15, s.258).

Onu da vurğulayaq ki, fars dilində külli miqdarda işlədilən ərəb sözlərinin kəmiyyəti (sayı) heç də bütün dövrlərdə eyni dərəcədə olmamışdır. M. Bahar dövrlər üzrə ərəb alınmalarının miqdarını bu şəkildə göstərir: «IV əsrdə və V əsrin birinci yarısında fars dilində qələmə alınmış nəsr əsərlərində ərəb alın-

malarının miqdarı 5 faizdən yuxarı deyildi. Lakin V əsrin II yarısında bu alınmaların sayı 50 faizi də keçərək VI, VII və VIII əsrlərdə 80 faizə çatdı» (15, s.275). Prof. N.Z. Hatəmi isə ərəb alınmalarının artıb-azalma tempini bu cür səciyyələndirir: «XI əsrə aid «Hodud əl aləm», «Səfərnəmə» və s. əsərlərdə ərəb sözlərinin miqdarı 10%-dən yuxarı olmamış, Samanilər dövründə (IX-XIII əsrlərdə) orta hesabla 5% və Səlcuqilər dövründə 10%-ə çatmışdır. Sonrakı dövrlərdə isə ərəb sözlərinin sayı tədricən artmışdır. XIII əsrin axırlarında onlar miqdarca fars dilinin artıq 70%-ni təşkil edirdi. XIV-XV əsrlərdə isə bundan da artıq olmuşdur. Lakin müasir dövrə doğru bunların sayı fars dilində azalmağa başlamışdır» (4, s. 78). Qeyd edək ki, tarixi zərurətdən irəli gələrək, ərəb alınmalarının sayı digər dövrlərlə müqayisədə VII və VIII əsrlərdə nisbətən daha çox olmuşdur. Qələmə alınması X əsrə təsadüf edən fars ədəbiyyatında möhtəşəm epik əsərlərdən sayılan Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sində istifadə olunmuş ərəb sözlərinin sayı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif rəqəmlərlə göstərilir. Məsələn, E.Braun “Şahnamə” əsərində işlənmiş ərəb sözlərinin 0,04-0,05 faiz təşkil etdiyini yazır. P.N.Xanləri F.Volfun tədqiqatına əsaslanaraq “Şahnamə”də 800, Q.Masse isə 430 ərəb sözünün işləndiyini qeyd edir (11, s.76). Ölməz «Şahnamə»nin yazılma tarixini və həcmi nəzərə alaraq bu sahədə aparılmış bir sıra tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, həqiqətən də Firdovsi öz əsərində fars sözlərinin işlədilməsinə geniş yer ayırmış və bacardığı qədər ərəb sözlərindən az istifadə etməyə çalışmışdır. Bu faktı isə həm şairin şəxsi hissləri, həm də tarixi şəraitlə əlaqələndirmək olar. Belə ki, Firdovsi fars dilinə qarşı biganə münasibətin yarandığı bir vaxtda təkcə fars ədəbiyyatının deyil, bütün dünya ədəbiyyatının incisi kimi dəyərləndirilən şahlar kitabı «Şahnamə»ni yazmaqla öz ana dilinin varlığını mühafizə etmiş oldu. Bu isə şairin öz xalqına, dilinə, keçmişinə bağlılığından, vətənpərvərliyindən irəli gəlirdi. Təsadüfi deyil ki, şair «Şahnamə» əsərini bitirdikdən sonra xidmətini qiymətləndirərək demişdir:

“Bəsi rənc bordəm dər in sal-e si

Əcəm zende kərdəm bedin parsi”

(Bu otuz ildə çoxlu zəhmət çəkib, fars dili ilə farsları diriltmişəm) (5, s.13).

Həqiqətən də, Firdovsi həmin qaranlıq dövrdə, demək olar ki, sırf fars dilində özündə on minlərlə beyti ehtiva edən «nəzmdən tikdiyi yüksək bir sarayla» ana dilinə qarşı olan dərin, sonsuz sevgisini izhar etdi. Həmçinin qələmi ilə bu dili daha da rəvnəqləndirərək, ona əbədilik, cavidanlıq bəxş etmiş oldu. Digər tərəfdən isə fars dilinin namünasib, məhdud çərçivəli olmasını iddia edənlərə bu dilin özünəməxsus zənginliyə, geniş təsvir imkanlarına malik olmasını sübut etdi.

Son göstərici kimi fars dilinin leksikasında ərəb alınmalarının sayını N.Belqorodski 60 faiz, L. Peysikov 70 faiz, M. Bahar isə 80 faiz göstərir (6, s. 34).

Ərəb dilinin təsiri altına düşən bütün Yaxın və Orta Şərq dillərindən, xüsusilə fars dili ərəb leksik alınmalarının sayına görə birinci yerdə durur. Məhz bu səbəbdən də bəzi İran alimləri belə hesab edirlər ki, fars dilinin iki lüğət tərkibi var – fars və ərəb (9, s. 35).

Fars dilinə keçmiş ərəb alınmalarının bir qismi öz leksik qabıqlarını dəyişərək yeni dil mühitində əvvəlkindən fərqli mənə kəsb etmişlər. Məsələn, «kəşif» ərəbcə «kəbud» mənasında işləndiyi halda, fars dilində «çirkli», «na-

təmiz» mənasında; «rəğib» ərəbcə «nəzarətçi», «keşikçi», farsca isə «rəqib» mənasında; «ğəmze» ərəbcə «nişan», «işarə», «göz vurmaq», farsca isə «əda», «naz-qəmzə» mənasında işlənir. Bundan əlavə polisemantik səciyyəli ərəb sözlərinin fars dilində leksik mənalарının daralması müşahidə olunur. Başqa sözlə desək, çoxmənalı alınma söz alan dildə ancaq bir məna ifadə edir. Məsələn «təmir» sözü ərəbcə semantik baxımından: 1) həyatın davamı; 2) becərmə, becərilmə; 3) boş yeri tikib abad etmə, tikinti; 4) bərpa, təmir (7, s.80) kimi işləndiyi halda, fars dilində isə bu leksik vahid yalnız «təmir», “ bərpa” mənasını daşıyır. Ərəb alınmaları zaman keçdikcə fars dilinin lüğət tərkibində daha da möhkəmlənərək onun öz sözləri ilə ekvivalentlik yaradır. Bir çox hallarda isə sinonimlik münasibətində olan alınmalar dilin öz sözlərinə nisbətən daha geniş dairədə işləklik qazandıqlarından onlara təsir etməyə başlayırlar. Ərəbizmlərin fars sözlərinə qarşı güclənən belə təsiri sonda ikincinin sıradan çıxması ilə nəticələnir. Misal olaraq, «müharibə», «döyüş» mənasını ifadə edən «aviz-pərxaş-peykar-cəng-rəzm-karzar» kimi xalis fars sözləri mövcud olduğu halda, vaxtilə müəyyən səbəblər üzündən sadalanan fars sözlərinin yerinə daha çox istər nəzmdə, istərsə də nəsrə onlarla sinonim ərəb alınması olan «hərb» sözünün işlədilməsinə üstünlük verilmişdir (15, s. 162).

Heç şübhəsiz ki, uyğun ərəb alınmaları ilə müqayisədə dilin öz mövcud leksik vahidlərinin istifadəsində tarazlığın pozulması cəmiyyətin yuxarı təbəqələri, bilavasitə saray mühiti ilə birbaşa əlaqəsi olan qələm əhli tərəfindən törədilirdi. Ümumiyyətlə, vaxtilə məlum səbəblərdən əlavə, fars sözlərinin ərəb alınmalarının təsirindən müvazinətlərini tez itirmələrinin əsas səbəbi leksik məkanda onların əsasən ərəb sözləri ilə ekvivalentlik yaratması olmuşdur. Lakin bir çox ərəbizmlərin fars dilində ekvivalentinə rast gəlinmirdi. Toxunulmaz olan bu qəbil sözlər dilin leksikasına daha tez daxil olaraq ümumişləklik qazanırdı. Çünki hər hansı bir məfhumu ifadə edəcək leksik vahidin fars dilində müvafiq qarşılığı olmadığı təqdirdə ərəb alınmasının yer alaraq işlədilməsi zəruri sayılırdı. Lakin ərəbizmlərin bir qismi (daha doğrusu, ehtiyac olmadan daxil olanlar) dilin tədrici inkişafının müəyyən mərhələsində bir sıra səbəblər üzündən ya arxaikləşərək, ya da ki «kənarlaşdırılaraq» fars dilinin passiv hissəsində qərarlaşdılar.

Xüsusilə, 30-cu illərdə «Fərhəngestan» fəaliyyətə başlayanda ilk növbədə fars sözləri ilə sinonimlik münasibətində olan bir qrup ərəb alınmaları dildən çıxarıldı və onlar yenidən bir vaxtlar ərəb dilinin təsiri ilə işləklikdən salınmış arxaik fars vahidləri ilə əvəz olundu. Misal olaraq: “xold”-“cavid” (əbədi), “tefl”-“kudək” (uşaq), “fouc”-“həng” (alay) və s. «Fərhəngestan»ın bu yönümdə çalışması nəticəsində arxaikləşmiş fars sözləri dilin leksikasında yenidən «dirçəldi» və cəmiyyətdə onların geniş surətdə işlədilməsinə rəvac verildi. Ancaq eyni zamanda fars sözləri ilə ekvivalent olan bir qisim ərəb alınmaları bu gün də fars dilində işlənməkdədir. Məsələn, vaje (fars sözü) – loğət (ərəb sözü) – «söz»; həsti (fars sözü)- vocud (ərəb sözü) – «vücut», «varlıq»; mihən (fars sözü) – vətən (ərəb sözü) – «vətən» və s.

Eləcə də, ərəb alınmalarının qarşılığı kimi dirçəldilmiş fars sözlərinin bəziləri müasir dövrdə ya tamamilə işlədilmir və ya bir o qədər də geniş dairədə işləkliyə malik deyildir. Məsələn, bu gün fars ədəbi-bədii dilində «pədidə» (hadisə), «qozineş» (seçki), «qunequn» (müxtəlif) sözləri ilə müqayisədə «hadese», «entexab», «moxtələf» kimi ərəbizmlər daha işləkdir.

Sonda qeyd edə bilərik ki, əsrlərdən bəri fars dilinin öz sözləri ilə bərabər «addımlayan» ərəb alınmaları artıq sözün həqiqi mənasında, bu dildə vətəndaşlıq hüququ əldə etmişlər. Onlar doğmalaşaraq fars sözləri ilə birgə bərabərhüquqluluq qazanmış və dilin lüğət tərkibində ayrılmaz leksik vahidlərə çevrilmişlər. Fars dilinin nəinki lüğət tərkibində, hətta onun lüğət fondunda qərarlaşmış ərəb sözləri bu dilin hərtərəfli zənginləşməsində və inkişafında müstəsna xidmətlərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989.
2. Əl-Əbbasi Xeyri Nəşət. Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri. Bakı, 2003.
3. Əlizadə H. Fars dilində ərəb ünsürləri. Bakı, 1969.
4. Hatəmi N. Z. Fars dili. Bakı, 1992.
5. Zərinəzadə H.H. Füzuli dilində fonetik bağlanma məsələsinə dair. Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi əsərləri. №1, Bakı, 1959.
6. Zərinəzadə H.H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.
7. Аль-Аббаси Хейри Н. Освоение арабизмов в азербайджанском языке (Лексико-грамматический анализ). Баку, 1998.
8. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь, Москва. 1962.
9. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка, Москва. 1975.
10. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
11. Хатеми Н.З. Лексика персидского языка и пути ее обогащения. Автореферат докторской диссертации. Баку, 1968.
12. Xanlari P.N. Tarix-e zəban-e farsī, cəld-e əvvəl. Tehran, 1382.
13. Səfa Z. Tarix-e ədəbiyyat dər İran, cəldə yekkom və dovvom. Tehran, 1371.
14. Nəfisi S. Dər məktəb-e ostad. Tehran, 1344.
15. Bahar M. Səbkşenasi, cəld-e əvvəl. Tehran, 1349.
16. Bahar M. Səbkşenasi, cəld-e dovvom. Tehran, 1349.
17. Şəriət M.C., Dəstur-e zəban-e farsī, 1370.
18. Şəriət M.C. Ayin-e neqareş. 1370.

АРАБСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ (в историческом аспекте)

Дж.Н.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Автор в статье рассматривает основные факторы, обуславливающие процесс заимствования арабских слов. Кроме того, в статье изучаются лексико-фонетические изменения арабских заимствований, определяется ареал их употребления и влияния.

THE ARABIC BORROWINGS IN PERSIAN (in historical aspect)

J.N.MAMEDOV

SUMMARY

The author looks through the main facts of including stipulating process of arabian borrowings. Here bein researched the phonetico-lexical changes of arabic borrowings and being defined the area of their usage and the influence.